

Biserica Ardealului în epoca lui Petru Movilă
și a lui Varlaam.

Între cele două lucrări ale Logofătului Evstratie se așează, cum s'a spus, o cărticică de polemică împotriva calvinilor și calvinizanților din Ardeal scrisă de Varlaam însuși.

Mitropolitul ardelean Ilie Iorest, numit în 1640, era un călugăr putnean, de și născut în «partea Țerii Ungurești», de unde fusese ispitit spre viața de mănăstire încă din copilărie, ca alții despre cari a fost vorba mai sus; aici înaintă ajungând ieromonah. Mănăstirea nu mai avea acum nicio însemnătate deosebită, dar cărturăria slavonă se va fi putut câștiga și acolo. În împrejurări pe care nu le cunoaștem bine, dar poate pe lângă episcopii Dosofteiu și Venedict, veniți din Moldova în Scaunul Vadului, trecu el peste munți, și, când Ghenadie Brad se stânse, el mulțami Guvernul mai bine de cum o putea face Meletie tipograful, așa încât fu numit, — de și o scrisoare mai târzie a ierarhilor Moldovei spune că, «rămâind Românii fără păstor, s'au rugat de Craiul Racoți Gheorghe să li îngăduie a-și pune păstor după voia lor, și ei și-au ales pe acest Iorest». Hirotonia i se făcu însă, după datină, la Târgoviște, și, la 9 Novembre, el se întorcea de acolo cu un mic alaiu de nouă soți de drum².

¹ Melchisedec, *Cron. Hușilor*, I, pp. 119-20.

² *Sate și preoți*, p. 52.

El luase asupra-și sarcina de a aduce la îndeplinire programul lui Geley, jurând chiar, la numirea sa, «cunele puncte», primind anume «condiții» și îndatorindu-se a face cutare «lucruri ce i-au fost prescrise»¹. Îl vedem umblând prin țară, pe la Făgăraș, pe la Brașov, poate pentru a încerca să se ție de cuvânt, dar mai degrabă ca să-și strângă florinul, «venitul vlădicesc». Tipograful îl părăsiseră, — el neavând, se pare, bani pentru dâșii, — și propovăduirea Credenței curate, pe care o voiă Craiul, lănceziă astfel, spre marea nemulțămire a superintendentului. Se mai adause și nemulțămirea lui Rákóczy pentru sinodul anti-calvinesc din Iași, la 1642, nemulțămire pe care o mai puteau atăța legăturile lui Iorest cu Moldova, de unde-i veni, în 1641 chiar sau în 1642, proegumenul Ghervasie, «cu treabele svintei mănăstiri»². Deci el fu dat în judecata unui «sobor obștesc al tuturor protopopilor» — calvini — «și pastorilor» —, nu preoților — români de riturile grecesc și sîrbesc» ca să-i cate nod în papură pentru a-l izgoni. Acești cucernici părinți găsiră că Vlădica lor e un stricat, care-și petrece cu «femeiuștile mai tinere și frumușele ale popilor și ale altora»³. Pentru acest păcat pe care nimeni altul din clerul ardelean de pe acea vreme n'ar fi fost în stare a-l săvârși, Iorest fu scos din Vlădicie, despoiat de averi și de scrisori, — în credința că prin ele se poate ajunge la cunoștința unor comori ascunse prin deosebitele Ținuturi românești —, bătut cu vergi, închis nouă luni, și apoi liberat, după ce făgădui, cu 24 de *sodăși* —, chizeși —, că va strânge prin țerile ortodoxe vecine prețul său de răscumpărare, în sumă de o mie de taleri. El nimeri în Moldova arătând că l-a clevetit predicatorul Curtții, Gheorghe Csulay, cheltuitorul pentru tipărirea unui Catechism pe care Iorest nu-l va fi răspândit cu destulă râvnă, că i s'au adus împotriva învinuiri care sânt

¹ Petru Maior, p. 72 și urm.

² *Doc. Bistr.*, I, p. 76, no. cii. Iscălitura lui Iorest arată un bun caligraf.

³ Cipariu, *Arhivu*, p. 629, nota, după o cronică săsească.

«un mare neadevăr», că în temnița sa au stat cu el «mulți preoți și creștini», cari de sigur n'aveau aceleași legături neîngăduite cu «femeiuștele mai frumușele», și că toate acestea le-a îndurat, «nu pentru vre-o vinovăție, ci pentru credința creștinească, de oare ce nu voiă să se întoarcă la luteranism» (*sic*). Culese mărturii de purtări bune din partea egumenilor din Putna, Moldovița, Slatina și Bistrița, apoi de la toți ierarhii Moldovei: Varlaam, și noii episcopi, Anastasie dela Roman, Ștefan din Rădăuți — nu se află în pomelnice — și Ghedeon de Huși, un viitor Mitropolit¹ — urmașul lui Gheorghie, paretisit². Din Putna, unde, ca și la Soveja, adăugim, se pomenesc marii cneji ai Moscovei — un călugăr de acolo, care vindea și «soboli», se întâlnește în Moldova, la 1653-4³ —, Iorest merse cu aceste recomandății, în Iunie 1645, spre Curtea Țarului însuși. Nu știm ce va fi făcut acolo acest om care nu putea fi un stricat și un netrebnic, — odată ce întreg clerul moldovenesc din acel timp îi luă în scris apărarea, dar aș fi aplecat să cred că e același cu Iorest, care, după scurta păstorie din 1656 a lui Sava, ajunsese episcop de Huși, însă și acolo numai pentru puțină vreme, făcând loc, în 1657, lui Teofan⁴.

Lui Iorest i se dădea un urmaș încă dela 10 Octombrie 1643, atunci când el zăcea în temniță. Îl chemă Simon sau Simion Ștefan și fusese preot în Bălgrad, preot calvin firește, în mănăstirea ortodoxă de odinioară, din care vor fi fost goniți călugării. Și acesta trebui să primească un program dela Geley: va predică pretutindeni, până și la îngropăciuni, «Cuvântul lui Dumnezeu după Biblie»; va introduce Catechismul din 1640; va împărtăși numai pe oamenii de vrâstă și cu purtări bune; nu va pune închinarea

¹ Melchisedec, *Notițe*, pp. 211-2.

² Același, *Cron. Hușilor*, I, p. 116 și urm.

³ *Studii și doc.*, IV, p. 265.

⁴ *Cron. Hușilor*, I, p. 122; Stinghe, *Ist. besearceei Șcheailor*, Apendice, p. 4.

către Mântuitorul pe aceiași treaptă cu «cinstea» cuvenită sfinților. Crucile și alte «semne» din biserică vor fi socotite numai ca podoabă; pomenirea morților nu se va mai face cu «superstiții băbești». Nunțile se vor celebra numai după înștiințările cuvenite, ca să nu se încheie împotriva canoanelor, și se vor despărți numai aceia ai căror soți vor fi ieșit din țeară fără a li se ști de urmă câte patru-cinci ani. Păcătoșii nu vor putea intra în biserică. Se vor țineă sinoade anuale, întrebându-se superintendentul, «episcopul ortodox unguresc» în cazurile mai grele; protopopii — li se zice: «seniores», bătrânii, — se vor face de sinod, și nu pe bani, și nu se vor scoate fără pricină și fără cunoștința superintendentului. Judecățile se vor săvârși întâiu de Vlădica în călătoria de vizitație, împreună cu protopopul, și apoi la Bălgrad, în Scaunul vlădicesc, cu mai mulți protopopi și cu sfatul aceluiași stăpân, superintendentul. Și, în sfârșit, el nu va uita să dea pe an «Craiului» său, căruia se cuvine a-i păstră credință, treizeci și două de piei de soboli și patru piei de răs.

Vlădica n'avea să se amestece în viața bisericească a Ungurilor decât doar atunci când un flăcău ungur ar lua pe o Româncă și ea n'ar voi să se cunune cu popa străin. Nu va neliniști nici pe «aceia dintre Români, preoți ori țerani», pe cari Duhul Sfânt îi va fi adus să se mântuie cu totul, supuindu-se «episcopului ortodox» al calvinismului. El nu se va amestecă măcar în acele Ținuturi care fuseseră câștigate de reformă, decât cu voia superintendentului, și între aceste Ținuturi se numără, pe lângă Hațeg și Inidora: Alămor, Orăștie, Ilia, Crișurile — deci Oradea —, cele trei protopopii făgărășene nouă. Cu privire la Banat, cu Lugojul, Caransebeșul, desăvârșit cucerite, nu se mai spune nimic. Afară de vidicul Bistriței și de Țara Bârsei, apoi afară de satele Târnavelor, îi rămânea lui Simon Ștefan numai provincia pe care o avuseră odată Vlădiciei de Vad¹.

¹ Cipariu, *Archivu*, p. 628 și urm.

Cum se vede, Maramurășul, pe care «Craiu» nici nu-l stăpâniă de fapt, fiind aici numai feudal, «domn pe pământ», ca și familiile Homonnay și Rákóczy¹, e lăsat la o parte din cercul de acțiune al Mitropolitului care-și zicea cu mândrie: «arhiepiscop al Bălgradului, al Vadului, al Maramurășului și a tot Ardealului episcop de ritul grecesc». Aici Varlaam al Moldovei trimesese în 1633 pe Vasilie Tarasovici, care, prin această hirotonisire moldovenească, părea că voiește a înoi rostul episcopilor de Vad, pe care-l reclamau, de altă parte, un Dosofteiu, un Venedict, — dar aceștia cu pretenție de Mitropolie ardeleană. El își avea protopopul său, pe Ioan Marinici, și purtă titlul de: «al Muncaciului și Maramurășului». Nu știm supt ce înrăuriri Vasilie începù să arăte tragere de inimă pentru Unirea cu catolicii, pe care o primiseră vecinii săi de peste munte, din Galiția polonă. Aceste apucături nu puteau să placă lui Gheorghe Rákóczy I-iu, care avea stăpânire și în aceste ținuturi, și astfel se luară împotriva lui tocmai aceleași măsuri ca și împotriva lui Ilie Iorest cu câțiva ani mai târziu. Fù pus la temniță, și i se smulse demisia, după mai bine de un an de închisoare (13 Decembre 1640—April 1642)².

Vlădici necanonici, ambulanti, «mergând de ici colo», hrăniți, dar nu și ținuți cu băutură peste seamă de sate, cutreierau încă de mult, fără să voiască a recunoaște pe episcopul rusesc din Muncaciu, — care fù primit formal de «Congregație», de hatârul «Craiuului», dar cu respectarea datinilor nobiliare, la 1639 —, Maramurășul, primiți și de «congregația» nemeșilor, dar lipsiți de sfințire, din Moldova sau de aiurea, și fără diplomă dela «Craiu». Îi vedem ținând soboare, luând gloabe în cele patru *erașuri*, judecând cazuri canonice și strângând venitul obișnuit. Dintre ei tre-

¹ Nilles, *Symbolae*, pp. 830, 836-7.

² După Mondok, în Bunea, *Vechile episcopii*, p. 91; cf. Hurmuzaki, IV, p. 665.

buie să fie «popa Miron» (August 1635—Iunie 1637), care se pare a fi stat în Vad chiar ¹, și «popa Dumitru», învoit de «Congregație» la 15 Decembrie 1637, care se sălășluia la Moiseiu, strângând venitul său de un florin dela țerani și un potronic dela nemeși, iar de la biserici 21 de bani pe an, împreună cu patru piei de miel și 22 de lumânări ². Erau îngăduiți de nobili, de «boieri», și apărați împotriva pretențiilor de stăpânire ale lui Ghenadie Brad, ca și împotriva părilor câte unui preot ca acel din Borșa, și aveau dreptul de a fi întovărășiți, mai ales la judecăți, de solgabirăi și sfătuiți de vicespani. Ei trimeteau, cu știrea «congregației», soli la Vlădica ardelean supt Iorest, în 1641 ³, și nobilii se îngrijiau de felul cum se vor acoperi cheltuelile acestor drumuri ⁴.

În această țară fără nicio rânduială bisericească statornică, Rákóczy putea să aștepte ceva pentru legea sa calvină, de care însă nu voiă să știe nimeni, dar lucrurile se îndreptau către declarația de Unire cu Apusul catolic, declarație care se făcù în «congregația» din Ungvár la 23 April 1649. Atunci abia se alese și un nou episcop la Muncaciu, Petre Rotosinschi, în călugărie Partenie, pe care-l recomandase în scris Vasilie, după liberarea sa și în ajunul morții, întâmplată în August 1648 ⁵. Văduva «Craiului» ridică însă împotriva lui pe un Gree calvinizat, Porfirie Ardan, sprijinit numai de doisprezece preoți ruși din posesiunile ei dela Muncaciu,— puțini de tot față de cei 370 de preoți, Ruși și Români, cu șese protopopi, cari primiseră pe Partenie.

Noul Mitropolit ardelean, care n'avea a face cu văduva lui Rákóczy I-iu, ci cu fiul acestuia, «Craiul» cel nou,

¹ Cf. Budu, *Disertațiune despre episcopii și vicarii români din Maramureș*, Gherla, 1891, p. 50.

² *Ibid.*, p. 49 și urm.

³ *Ibid.*, p. 53.

⁴ *Ibid.*, l. c.

ondok, la Bunea, *Vechile Episcopii*, p. 101.

Gheorghe Rákóczy al II-lea, sfinți tot pe Partenie, căruia, pentru ideile lui catolice, arhieriei moldovenești nu i-ar fi dat consacrarea, ba pomeni chiar în *dalterie*, pe lângă zapisele de învoire ale preoților, diploma dată lui din partea episcopului de Vaț, în numele arhiepiscopului primat al Ungariei¹. Recunoscut din nou — după sfințirea shismatică — de superiorii catolici la 22 Iulie 1655, dar ținut din partea Cărmuirii departe de reședințele episcopale obișnuite, Petru Partenie, al Muncaciului, dar nu și al Maramurășului, se așază lângă Ungvár, în mănăstirea Krasnobroda². Cât privește pe Calvinii, Porfirie al lor rămase numai pentru satele Rușilor din Miazănoapte — având vre-o sută de preoți —, iar pentru Români, ignorându-se Vlădica-popă din Moiseiul Putnei și din Bistra, se numi, încă dela 11 August 1652, fără a se întrebă Mitropolitul din Bălgrad, cu dela sine putere din partea superintendentului, preotul Simion Petrașcu³; el trebui să primească aceleași condiții ca și Simion Ștefan el însuși, cu acest adaus că «boscoanele ceale dela botez și dela cununie» trebuiau lăsate la o parte⁴.

De fapt însă, anarhia sufletească domniă în acest Maramurăș, unde satele aveau câte patru până la zece preoți trăind în munca și umilința iobăgiei⁵, cum rămaseră și, pe urmă, cu toată dorința de îndreptare a ierarhiei catolice⁶.

Ca preot al Bistrei eră la 1651 un Sava, care-și zicea Vlădică, și, urmând tradiția lui Miron și a lui Dumitru din Moiseiu, îl vedem sfințind, împreună cu Simion Ștefan și cu un Vlădică moldovenesc pribeag, pe Partenie al Muncaciului⁷.

¹ Șincai, III, p. 81 și urm.

² Basilovits, II, pp. 88, 94 și urm.; Nilles, *Symbolae*, p. 824 și urm.

³ Bod, in Șincai, III, p. 84; Cipariu, *Archivu*, pp. 610-1, 656.

⁴ *Ibid.*

⁵ Nilles, I, p. 831.

⁶ *Ibid.*, p. 837.

⁷ V. Petru Maior, *Ist. Bis.*, p. 153; Pray, *Specimen hierarchiae ungaricae*, I, p. 396 și urm.; Nilles, pp. 824-43; Dulisovici, III, p. 97, nota; cf. Bunea, *o. c.*, p. 99 și urm.; *Studii și doc.*, XII, p. XLVII.

În apropierea Ardealului, la Ciuciu, cu putere asupra Zarandului întreg, ființă acum protopia Crișurilor, la care se numia în 1648 (15 Decembre) nemeșul Petru de Ciuciu sau Csucsy; numirea acestui protopop se făcù tocmai în aceleași condiții ca acelea ce se impuseră lui Simion Pe-trașcu¹. În Bihor e numit încă din 1641 «episcop» Avram din Burdan (Burdanfalva); pe lângă condițiile obișnuite, el e dator a băgă de seamă că fiecare sat să-și aibă biserica în bună stare, dar gloaba celor ce vor face altfel o va lua el, Craiul². Astfel de protopopi sau predicatori — *concionatores* — neatârnați, erau mai de mult în părțile Beiușului, la Vajdafalva (Voivodeni)³, unde găsim la 1608 pe Mihail, urmaș al «arhidiaconului» Ioan din Seghești, dela 1554, și al lui Petru⁴. N'avem actele de numire ale protopopilor făgărășeni, nici ale celor din Hațeg, Inidoara și Ilia. Știm însă că înainte de 1659 la Inidora eră protopop Nicolae fiul lui Ioan, care Nicolae, ce e drept, aveà act de numire dela Mitropolitul Ștefan; el se coborà din linia vechilor protopopi, cu drept de moștenire dela 1506 înainte⁵.

La Lugoj și Caransebeș nici nu eră protopopie, ci predicatorii din orașe aveau toată puterea duhovnicească: unul din ei, care ni este acum cunoscut, Ștefan Fogarași, izbutià să-și tipărească în sfârșit, la 1648, într'o tipografie cu litere latine, din Bălgrad, traducerea-i mai veche, «Catechismul, summa szau meduva à uluitej si a kredinciej christinaszkae», titlu care mărturisește în de ajuns de barbaria

¹ Márki, în Bunea, *Vechile Episcopii*, pp. 97-8; II, pp. 236-7.

² *Ibid.*, pp. 26-9.

³ Cipariu, *Arhivul*, pp. 609-10.

⁴ Bunyitay, *Nagy-Várad egyház történelme*, I, p. 349. Și în veacul al XVII-lea protopop se traducea cu «archidiaconus»; v. Nilles, p. 824: «archidiaconorum sigillis», etc.

⁵ Dobrescu, *Fragmente*, pp. 41-2. Alt protopop, la 1540; *ibid.*; cf. mai sus, pp. 171-2; nobilitarea unui preot de Ucuriș la 1650; Dobrescu, *Fragmente*, pp. 29-30.

ortografiei și a limbii; cheltuiala o purtă Acațiu Barcsai, care eră unchiul predicatorului Curtții, Csulay, supt ochii căruia se și făcù tiparul. De acum înainte, în poezii de ocazie, ca ale lui Mihail Haliciu, care învăță la 1674, în Basel, la calvini,—de bună seamă pentru a fi și el predicator în Banatul său,—ca și în dicționare româno-latine, scrierea cu litere latine rămâne o datină pentru Românii locuitori în acest unghiu de Apus de la hotarul Ardealului.

Toți acești protopopi erau agenții religioși ai Guvernului, și totuși cele mai aspre pedepse-i așteptau dacă ar fi cutezat a trece peste marginile competenței lor îngustate. Ba dieta din 1651 hotărâ că aceia dintre ei cari vor mai despărți cu ușurința îndătinată vor fi pedepsiți cu moarte¹. «Vlădici» de aceștia, cari «sânt oameni fără reședință», vor putea fi chemați înaintea oricărui tribunal dacă ar face nedreptate nobilului sau chiar iobagului român,—adauge dieta din 1655².

În de obște, țerănimea păstră și mai departe cultul icoanelor care fac minuni și varsă lacrimi, care poartă la gât salbe de multămită și se acopăr cu chipuri de argint ce amintesc boala de care a scăpat credinciosul prin rugăciuni îndreptate anume către acea icoană; ea vedeă și mai departe în călcarea posturilor cel mai mare păcat; cerea să i se facă maslu la boală și să se ție toată rânduiala veche a tainelor; plângea pe morminte și siliă pe orice preot să facă acolo, după datina străveche, ce se coboară în timpurile păgânilor, slujba obișnuită; «boscoadele băbești» erau hrana obișnuită a sufletului ei. De dogmă nu-i păsă de loc, la predică abiă ascultă, și doar de se bucură până adânc în sufletul ei de graiul românesc, fie și mai puțin sfânt, care pătrunsese în biserică.

Preoții, doritori de a trăi ceva mai bine, fără sarcinile și jugurile iobagilor, se făceau a fi calvini, adecă recunoșteau

¹ Cipariu, *Archivu*, p. 436.

² *Ibid.*

pe Vlădicii sau protopopii puși de «Craiul» din Bălgrad; cumpărau catechismul lui Rákóczy I-ii și poate-și dădeau osteneala să-l învețe pe din afară, cheltuiau potronicii lor și pentru alte tipărituri poruncite de Cărmuire și nu lipsiau dela soboare, cum nu lipsiau dela târg. Nemeșii, din dorința lor de a fi recunoscuți, cinstiți, măguliți de Cărmuire, și poate și din aceia de a nu fi ca oamenii ceilalți, — țeranii fără diplome latinești ascunse în lădițe, cari se țineau de legea veche, — se făceau bucurosi calvini, sămănând astfel cu Ungurii la lege, cum sămănau la nume și, când și-l puteau plăti, la port. Așa făceau și boierii făgărășeni, ajunși acum mai adesea în rândurile țeranilor liberi, dar având mândria că sânt de altă ființă, au alte drepturi și altă chemare decât dâșii. Iar, între cei mai mari, câte unul, ca Mitropolitul Simion Ștefan, de și fățăriă cea mai mare «credință» religioasă față de «Craiu» și cea mai deplină ascultare față de superintendentul acestuia, de și predică, tipăriă și prezidă sinoade, de și înlătură icoanele din preajma sa și se feriă să nu se vadă la dânsul un singur rând scris slavonește, de și — ceia ce se petrece întâia oară —, păzindu-se de orice bănuială că ar aveă legături cu țerile românești ortodoxe, nu se duceă măcar la Târgoviște să fie sfințit acolo, ci îndepliniă sarcinile arhieresti pe singurul temeiu al diplomei «Craiului», ca și Porfirie Maramurășeanul¹ — totuși stăteă de vorbă bucuros cu catolicii, sfințiă în taină câte un Vlădică unit și-i spunea chiar, suspinând, când erau numai ei doi împreună: «ce bucuros aș face și eu ca Sfinția Ta»². Căci clasele mai luminate ale unui popor ueliber n'au măcar voia să-și alcagă o lege și să o ție, să păstreze astfel comunitatea sufletească de nevoie cu mulțimea necărturarilor, care nu protestă, dar nu se supune și nu lasă nimic dintr'ale ei, fără să-și deă seamă de binele ce poate izvorî mai târziu din această inerție a toate răbdătoare.

¹ Catolicii scriu despre el: «sine ulla alia consecratione etiam schismaticis graecis consueta»; Nilles, p. 831.

² «Utinam et mihi liceret eandem Unionem profiteri»; Nilles, p. 828.

Mitropolitul Simion Ștefan s'a privit, dela un capăt al păstoriei sale până la cellalt —, a murit pe la 1653¹ —, ca având legături numai cu superintendentul calvin al Ardealului și cu prințul acestei țeri. Neliind sfințit la Târgoviște, el n'a avut nicio comunicare ierarhică sau frățească cu Biserica munteană. De aceea și-a zis el, în deosebire de înaintașii săi, și având conștiință de valoarea terminilor pe cari-i întrebuintă, «arhiepiscope», vrând să zică astfel că Mitropolia lui n'o are dela nimeni și n'o închină nimănuia. Dar el nu se apucă la luptă cu arhieriei români din Principatele rămase ortodoxe ; numai după moartea sa un cleric român, urmând sfatului poruncitor, poate chiar dictării superiorului său ungar, întinse, la 1656, înapotriva atacurilor lui Varlaam, «Scutulă catichizmușului», în titlul căruia chiar el declară că va aduce «răspunsu den Scărptura Sv[ăn]tă împotriva răspunsului a *doao țări fără Scriptură Sv[ăn]tă*», lucrare pe care o plăti, de sigur, și caută să o răspândească, de sigur, același predicator puternic Csulay, care dăduse și Catechismul, reproduc acum a doua oară în broșura de polemică². Și, data aceasta, Catechismul, cu platoșa-i nouă de polemică, nu pornește dela Vlădica românesc subjugat de calvinism, ci dela Statul însuși, care-i ține jugul pe grumaz.

Simion Ștefan tipărise însă alte cărți, care nu jigniră pe nimeni, dar făcură să înainteze literatura poporului său.

Până la dânsul, «ereticul» și răzvrătitul ardelean, Românii n'aveau decât o singură *Psaltire*, tipărită — singură sau cu textul slavon, învoit de Biserică, în față, de mai multe ori, prin osteneala lui Coresi și a ucenicilor săi, și încă aceasta nu putuse pătrunde decât prea puțin în Principate.

¹ Cf. *Sate și preoți*, pp. 339-40.

² Reeditare de Bariț, «Catechismulu calvinescu, impusu clerului si poporului romanescu sub Domni'a principilor Georgiu Rákoczy I și II, Sibiiu, 1879; cf. *Bibliografa română*, I, p. 537, no. 61; *Ist. lit. rel.*, p. 173.

Aceiași soartă o avuse și Evanghelia, dată, după aceeași veche tălmăcire husită, care umblă de un veac și jumătate manuscrisă, de Coresi însuși și, cu mai multe schimbări încă, de concurentul acestuia, Lorinț diacul, care pusese în față și un text slavon pentru a înlătură astfel bănuiala de erezie și a face să crească vânzarea. Într'un manuscript al Academiei Române, n-1 296, avem și o nouă traducere de prin anii 1620-30, a cărei limbă se asemănă cu aceia din citațiile Noului Testament pe care le dă Varlaam în *Cazania* sa, ceia ce ne-ar îndrepta către acesta însuși ca autor al versiunii nouă ¹.

Varlaam nu trăia în zădar într'o vreme când ortodoxia, încă nelămurită într'o mulțime de probleme religioase pe care le scosese la iveală numai filosofia ultimelor timpuri aplicată la Credință, eră năvălită de curentele nouă de idei și, ferindu-se de catolicism, cădea în calvinism, pentru ca, pe urmă, frica de calvini și luterani s'o facă a trece dincolo de cărarea cea dreaptă, abia trasă, și a se rătăci în largul câmp al dogmei latine, desăvârșit precizată în evul mediu prin Toma de Aquino și școala sa. Mulți se întrebă dacă în «Mărturisirea» chiar a lui Petru Movilă sânt mai multe orientări spre «shisma» catolică sau spre «erezia» nouă răsărită din aceasta. Pe când odinioară nimeni n'ar fi cutezat să atingă, în teorie sau în practică, dogma limbilor sfinte, dincolo de care Cuvântul lui Dumnezeu nu se poate îmbracă fără păcat în graiu omenesc, acuma nu în zădar se propoveduise de pe la 1560 înainte către Români, pe temeiul afirmației apostolului «neamurilor», marele Pavel. că fiecare popor are drept la Cuvântul lui Dumnezeu în rostul înțeles de dânsul. Ortodoxul Varlaam, apărător al vechii Credinți drepte, face mărturisiri ciudate în Predoslovia «Cărtii românești de învățătură»: Scriptura se *pogoară* «pe înțelesul oamenilor, pân' au început a scoate

¹ Cf. *Ist. lit. rel.*, p. 183, nota 2.

așeși cinesi pre limba sa, pentru ca să înțeleagă hecine și să învețe și să mărturisască minunate lucrurile lui Dumnezeu». Parc' ai auzi pe Coresi, îndreptățind cele d'întăiu cărți sfinte în limba poporului său, ori pe acei Vlădici români din Ardealul celor d'întăiu prinți calvini, cari, din convingere și râvnă, sau din poruncă ori de frică, tunau în cuvintele lui Pavel împotriva îndărătnicilor boscoroditori în slavonește! Și Varlaam, care se sfiște încă a scoate tipăriturile rusești din bisericile țerii sale și a da la tipar Psaltiri și Evanghelii românești, uită iarăși de concepțiile strict bisericesti, care nu pot privi pe oameni decât numai ca suflete unite prin aceiași credință și cuprinse în aceiași alcătuire duhovnicească, fără deosebire de neam sau de loc, fără căldură pentru aceste întâmplătoare și trecătoare lucruri ale pământului, — când se îndreaptă către «toată semenția românească pretutinderea, ce să află pravoslavnici într'aceasta limbă», întinzându-i ca un «dar» făcut lor și «limbii românești» cărți prin care se poate ajunge la înțelegerea Credinții și se pot furișă ici și colo părți din propoveduirea lui Isus, prefăcută în umila limbă de toate zilele.

Cu atât mai mult trebuia să dorească un Vlădică românesc de lege calvină, — pe care nu-l opriă niciun Patriarh, niciun sobor mare sau mic, nicio tradiție sfântă, nicio putere lumească, ci, din potrivă, aceasta-l îndemnă către tălmăcire și tâlcuire în toate, — răspândirea psalmilor și a pildelor, a învățăturilor, a prezicerilor Mântuitorului în limba cea de obște. Varlaam își mai uită de datorie când arată iubire pentru «cartea românească», spre care-l îndemnă sufletul său; Simion Ștefan, făcându-și datoria, care-i vorbiă numai de înțelegere din partea tuturor și de luminarea religioasă a «poporului» — dacă acesta ar fi înțeles ungurește, n'ar mai fi fost de ce să se facă atâtea cheltuieli cu tiparul în cirilice —, simțiă și el cum i se deșteaptă în sufletu-i de fecior de țeran, — ca și Varlaam, dușmanul din țara «fără Scriptură», — iubirea pentru însuși acest graiu al Românilor de pretutindenii. Și atunci, cugetând, nu asupra folosului

întâmplător al limbii, menită să slujească, de o potrivă cu poporul însuși, rosturi străine, ci la frumuseța dulce și duioasă a acestei limbi înseși, iată că-l iea condeiu înaintea și că scrie aceste cuvinte, vrednice de o veșnică amintire, fiind întâia formulare a nevoii și condițiilor unei singure limbi literare românești: «Acăsta încă vă rugăm, să luați aminte că Rumânii nu grăescu în toate țările într'un chip, încă neci într'o țară toți într'un chip; pentr' aceia cu nevoe poate să scrie cineva să înțeleagă toți, grăind ună lucr, unii într'un chip, alții într'alt chip: au veșmânt, au vase, au altele multe nu le numescu într'un chip. Bine știm că cuvintele trebuie să fie ca banii, — că banii aceia sânt buni carii îmblă în toate țările, așa și cuvintele, — acelea sânt bune, carele le înțeleg toți. Noi, dereptă aceia, ne-am silit, de, în cât am putut, să izvodim așa cum să înțeleagă toți; iară, să nu voră înțeleagă toți, nu-i de vina noastră, ce-i de vina celuia ce-au răsfirat Rumânii priintr'alte țări, de ș-au mestecat cuvintele cu alte limbi, de nu grăescu toți într'un chip» (*Noul Testament* din 1648).

Pentru lucrările sale, Mitropolitul ardelean a găsit ajutători, nu între ai săi, ale căror cunoștințe de carte scăzuseră așa încât nu se mai puteau afla oameni învățați ca acei cari dăduseră la 1582 *Palia*, ci între călugării din Țara-Românească, pe cari se vede că nu-i speria prea mult erezia, bine răsplătitoare, a Vlădicăi din Bălgrad. Tălmăcitorul *Psaltirii* din 1651 după «limba jidovască» însăși, căci, zice Simion Ștefan, «apa totu-i mai curată și mai limpede în izvor decât în părae, că, de ce să departă apa de izvor, totu-i mai înmestecată și mai turbure» —, nu e numit. Cât privește *Noul Testament*, — căci nu' e o *Evanghelie* potrivită pentru slujbă, ci o carte de cetit —, ca întâiu traducător al lui se înseamnă Silivestru, «tahigraful» muntean, fostul egumen dela Govora, care a făcut deci ca și Meletie Macedoneanul, înaintașul său, trecând, fără sfială și părere de rău, hotarul politic ca și cel religios. Fiind dela un credincios al legii

vechi, traducerea a fost, neapărat, revăzută, «posleduită», și Mitropolitul însuși se laudă că, «unde n'au fost bine, a isprăvit și a împlut, și a tocmit diîn cătū a pututū», adăugind și o «șumă», un rezumat al cărții, de bunătatea și adevărul căreia ajunsese astfel a fi sigur.

Astfel Românii câștigară într'o limbă energică, sigură și cuprinzătoare, într'o formă autentică, răzimată pe «izvoade» vechi latinești și pe «izvodul» slavonesc nou din Moscova, cele două cărți mai de căpetenie, din toată Scriptura, pentru sufletul creștin care caută mângâiere și îmbunare, care vrea să se înalțe și să se curățe de păcatele pământului, pentru sufletul omenesc însetat de bunătate, de blândetă, de iubire și de ideal. Frumos tipărite, scoase în vânzare cu un preț mic, lipsite de orice ar fi putut să pară eres, ele erau menite să răzbată în toate părțile românești, pentru care se și aleser numai acele cuvinte care erau ban bun, mergător pretutindeni. E îndoielnic însă dacă ura împotriva Mitropolitului calvin a îngăduit pătrunderea acestor lucrări minunate, și, când, mai târziu, urmașul lui Vasile Lupu, Gheorghe Ștefan, izgonit acum din țară și pribeag prin Germania, Livonia, Suedia, așezat în sfârșit într'o biată căsuță din Stettin, bătrân, sărac și bolnav, având lângă dânsul numai o slugă ce-și luă apucături de Doamnă, căută un balsam pentru sârmanul lui suflet rănit, care ispășia în dureri trădarea față de Domnul său, ambiția nesățioasă, necredința față de soția lui părăsită în țara pe care nu era s'o mai vadă, și cerea Psaltirea cea pentru toate suferințele, — duhovnicul său, Antonie fostul egumen de Moldovița, trebui să se apuce, se pare, de o nouă tălmăcire din slavonește, care s'a păstrat din fericire și până acum, având împreună și o copie a «Răspunsurilor lui Varlaam», scrise în țară de luterani și calvini¹.

¹ Manuscriptul îl are păr. canonic I. M. Moldoveanu, dar e proprietatea Mitropolitului Victor.